

„MOCNÉ SLOVO“

ŘEČ A KOMUNIKACE V ERBENOVĚ KYTICI

Irena Vaňková

Erbenova *Kytice* (úvodní stejnojmenná báseň a zároveň celá sbírka) začíná slovy: *Zemřela matka...* (*Kytice*, s. 9) Příběh, který následuje, však nevyznívá tragicky. Ani přes fyzickou smrt není matka „mrtvá“, žije dál, je přítomna ve světě svých dětí, komunikuje s nimi. Ne ovšem jako lidská bytost slovy, ale vůní, prostřednictvím *dechu*, který je substancí *duše*. Matčina duše se *vtělila* v kvítek mateří-doušky a její děti ji i v této podobě poznaly a *plesaly*. Nebylo potřeba lidské podoby – ani lidských slov.

Nechceme v tomto krátkém příspěvku mluvit o „romantickém vypětí jednoty protikladů“, kde „konec je zároveň trváním – matka umírá, mateřství žije“ a kde vůbec smrt a život jsou pojmy relativní a vzájemně zvrtné, jak to ukazuje v souvislosti s básní *Vrba* i v kontextu celé *Kytice* Roman Jakobson. Rádi bychom se tu zabývali jiným aspektem (takto pojatého) erbenovského světa. V posledních řádcích své studie se ho dotýká Mojmír Otruba, když interpretuje báseň *Vrba* jako mj. „mýtus komunikace“ (srov. Otruba 1994, s. 145). Konstatuje, že ve *Vrbě* se projevuje (romantická) skepse k možnostem a efektu verbální komunikace, že potence *slova mocného*, vzývané v první části básně pošetilým pánem, jsou nakonec silně relativizovány – a plnohodnotný vztah je pak paradoxně schopna zajistit komunikace mimoverbální, a dokonce komunikace vedená napříč světy, mezi člověkem a ne-člověkem.

Právě u řeči, komunikace, u různých podob řečového jednání a kontaktu, u slov ve světě Erbenovy *Kytice* bychom se rádi zastavili i my: ovšem jen

u některých aspektů tohoto velkého tématu, jehož závažnost tu chceme několika poznámkami alespoň naznačit.

Připomněli jsme už jednu podobu komunikace, která v *Kytici* není ojedinělá – dokonce je realizací jednoho jejího základního principu: jde o *kontakty světa lidského se světem mimolidským a jejich vzájemné průniky*. Ty jsou někdy ze strany člověka obávané, jindy naopak neuvážené pokoušené; často vedou k tragédiím – ale mnohdy též k blahodárným katarzím, jak je tomu v básních *Kytice* a *Vrba*.

Zahynuvší matka-vrba radí svému muži, aby z jejího dřeva vyrobil dítěti kolébku – a ona, matka, bude tak dítě sama kolébat; proutí aby zasadil a – *Až doroste hoch maličký, / bude řezat pišťaličky: // na pišťalku bude pěti – / se svou matkou rozprávěti!* (*Kytice*, s. 99) Chlapcovo rozprávění s matkou se podobá realizaci téhož vztahu v básni o mateřídoušce. Aní zde se to podstatné neztrácí: matka jen svou účast a lásku předává i přijímá jinak než prostřednictvím (lidské) tělesnosti a (lidské) řeči. A nebojí se, že by se setkala s neporozuměním. Naplňuje totiž řád věcí, který je v *Kytici* samozřejmý: *řád mýtu*.¹

I. Mateřídouško...

Název *Kytice* z *pověstí národních* odkazuje k první básni sbírky, k paralele matky a její duše, vtělené do kvítku mateřídoušky – a (matky) vlasti a pověstí, představujících (v intencích textu i v intencích romantické a obrozenské filozofie) duši národa, koncentrátní jeho bytnosti.

I Jakobsonova a Otrubova studie jsou zde připomenuty právě proto, že obě z tohoto faktu vycházejí – a interpretují svět *Kytice* jako svět utvářený v prvé řadě zákonitostmi mýtu. Tento svět „je původní“, píše Jakobson (nejen) o romantickém pojetí mýtu, „totiž nemůže být z ničeho jiného odvozen nebo na něco jiného redukován, je zjevením, a nesmí tedy být racionalizován a vykládán alegoricky, je objektivní a závazný, řídí se jediné vnitřními, imanentními zákony, má vlastní kritérium pravosti – hloubku, předchází dějinám a je nesmrtelný; jediné mýtus podává plně skutečnost, aniž ji tříští, jediné mýtus je náznakem nevyslovitelného“. (Jakobson 1995, s. 502) Dodejme jen, co by v souvislosti s Erbenem stálo za samostatné pojednání, že totiž ono „mytické“ úzce souvisí se strukturou individuální psyché, že (podle Junga) „mýty a báje představují v obrazné symbolické formě psychické pochody“. (Jacobi 1992, s. 25) A: „odhalit ve vlastní psyché tento materiál, probudit jej k novému životu a integrovat do vědomí neznamená /.../ nic menšího než zrušit osamocenosť jedince a zařadit jej do průběhu věčného dění“. (Jacobi 1992, s. 26) Bylo by zajímavou otázkou, nakolik si souvislosti mezi mýtem a individuální psyché uvědomoval (či alespoň intuitivně vycíťoval) sám Erben (srov. pozoruhodné záznamy jeho snů); my bychom si je však uvědomit měli. *Kytice* se nám tak totiž může nově otevřít: a otevřít novému pohledu i nás samé. *Kytice*, „která se jako svrchovaná, nepřemožitelná i nevyčerpatelná jeví Janu Nerudovi i Janu Skácelovi“ (Janáčková 1969, s. 190), vstupuje i do nového tisíciletí jako dílo nesmírně živé. Znovu, v nové době a v nových kontextech, se potvrzuje její velikost a schopnost pozoruhodně odpovídat na nově kladené (staré) otázky.

Pověst je něco, co se povídá, co je nesené (mateřským) jazykem a spjaté s důvěrně známým světem, který nám mateřský jazyk tak a nejinak kdysi otevřel. Pověst je však zároveň spojena s příběhy zcela specifickými – s takovými, jaké jsou vloženy do úst Erbenově věštkyni, s takovými, které jsou nám „zvěstovány“, které dávají známému mytický rozměr, které svým „kdysi“, „dávno“ a „jednou“ zcela relativizují čas a časnost. Takové pověsti – a pro nás vlastně i celá *Kytice z pověstí národních* – představují v jistém smyslu pokračování mateřského jazyka.

„Mateřský jazyk je jazyk vtělený,“ chce se v souvislosti s Erbenem citovat formulaci Zdeňka Neubauera (srov. Neubauer 1999, s. 91). Když mluví Neubauer o mateřském jazyce, konstatuje, že vlastně nejde jen o jazyk pokrevní matky: „je to jazyk Matky-Země, která je skutečnou res jazyka /.../, jazyk žité skutečnosti“ (Neubauer 1999, s. 90). Mateřský jazyk – volně dle Neubauera – tak reprezentuje *ženský princip*: „tělo“, hmotu, mateřství, zemi. Na opačném pólu pak stojí *princip mužský*, tedy Logos, smysl, světlo, Bůh – „Slovo“, které se musí „vtělit“, „nezaleknout se lůna hmoty“, aby ho lidé poznali. Pro-jevit se, z-jevit se – a ukázat tak skutečnost jako pochopitelnou, v její lidské dimenzi, v rozměru „pro člověka“. Právě tak se nám svět ukazuje prizmatem mateřského jazyka. V něm jediném platí – znovu řečeno s Neubauerem – že tu „korelátem slova /.../ není pojem, ale prožitek“. Prožitek – na němž participují všechny smysly (vzpomeňme v této souvislosti vůni *mateří-doušky*), který není konstituován jen racionálně, ale všemi složkami naší bytosti. Který upomíná na prvotní osvojení světa, na dětství, domov – a matku.

II. Slovo mocné

V centru světa představovaného *Kyticí* stojí žena, žena-matka (srov. Storchová 2000), představitelka a strážkyně tradice, řádu – a v jistém smyslu tedy i slova a jazyka. Ženy prý mluví víc než muži, jsou také svým mateřstvím víc vázány k „hmotě“, k zemi, ke každodenním nutným úkonům, obstarávajícím pozemský život. Žena vychovává děti, od ní se děti učí mluvit – a učí se od ní všemu, co k rodné (mateřské) řeči patří, včetně moudrosti národa skryté v příslovích.

V první básni po úvodní *Kyticí* – v *Pokladu* – je středem ženina vesmíru dítě dosud malé, pacholátko, které umí vyslovit právě jen to první slovo: *Mama-mama!* – Posledním „příběhem“ před *Věštkyní* je *Dceřina kletba*. Jaký posun! Dítě už není dítětem, objektem péče, břemenem a současně pokladem... Stalo se bytostí schopnou samostatného života, schopnou mluvit a užívat jazyka i v té nejnebezpečnější poloze. Ve hře jsou dvě dospělé ženy, protihráčky, dvě osudově spjaté tragické bytosti, jejichž vztah je po dramaticky vedeném dialogu o vraždě dítěte završen kletbou. Dcera proklíná matku, vyčítajíc jí podíl na svém zločinu

i vlastním zmarněném životě: *Kletbu zůstavuji tobě, / matko má! / kletbu zůstavuji tobě, / bys nenašla místa v hrobě, / žes mi zvlášť dávala!* (Kytice, s. 106) Kdyby po těchto slovech nenásledovala ještě monumentální *Věštkyňe*, přinášející po všech individuálních tragédiích, vinách, křivdách – i kletbách – *větvici naděje* (Kytice, s. 107), končila by celá *Kytice* katastrofou. Neboť není ve světě erbenovsky ztvárněného řádu nic těžšího než kletba: takto visící v prostoru, určená matce, trpce znehodnocující její minulost i nekonečně dalekou budoucnost.²

„Slovo“ je totiž v *Kytici* přece jen velmi mocné. Jako slovo člověka nemůže sice zrušit, *co Sudice komu káže* (Kytice, s. 95), může však mnohé jiné. Hrdinové Erbenových balad si často neuvědomují, že je třeba slova vážit a že pouhým vyslovením (ve smyslu Austinových performativů) může člověk přímo konat, tj. reálně působit na věci a měnit svět, život i svůj budoucí osud. Ve světě, jak ho reprezentuje *Kytice*, lze *kletbou* a *rouháním* přivolat na sebe či na své bližní zkázu, podobně jako *modlitba* může hrdinu před zkázou často zachránit. To obojí se ukazuje ve *Svatebních košilích*. Neuváženě vyslovené, rouhavé přání – předložené panně Marii jako alternativa *milého z ciziny mi vrať – aneb život můj náhle zkrat'* (Kytice, s. 29) – se dívce vkrátku začíná podivuhodně plnit. Ve chvíli smrtelného nebezpečí – v níž má splnění jejího přání vyvrcholit – si uvědomuje svou pošetilost a v modlitbě se vrací zpět, aby své slovo odvolala: *Nehodně jsem tě prosila: / ach odpusť, co jsem zhřešila! / Maria, matko milosti!, z té moci zlé mě vyprosti* (Kytice, s. 38). Panna ze *Svatebních košilí* je zachráněna; tragicky však končí selhání matky v bezprostředně následující *Polednici*. Vlastními ústy tu žena přivolává zlo nejvyšší – zkázu dítěte. Matka z Erbenovy *Polednice* se stává provždy varujícím prototypem rouhavé ženy, jejíž „přání“, pronesené v afektu a bez rozmyslu, se vyplnilo. Tentokrát není odvolání – třebaže se ve vypjaté chvíli matka také instinktivně obrací ke křesťanské duchovní opoře: *Kriste pane! / odpusť hříchy hříšnici!* (Kytice, s. 41); snad proto není vyslyšena, že pro ni jakožto matku platí přísnější zákony – neboť ve světě *Kytice* je odpovědnost vůči řádu takto odstupňována: nejvyšší nároky jsou kladeny na ženu-matku, ta i za své selhání platí nejvíce.

Jak kletba, tak rouhání patří mezi „hříchy jazyka“. Jejich vyslovením, které se udá většinou v emocionálně vypjaté situaci, člověk přestupuje řád. Důsledky rouhavého přání nikdy promyšleně nepředvídá; kletbou se naopak většinou úmyslně touží dané osobě pomstít, ztátnit ji, zbavit ji vnitřního míru v životě i po smrti. Kletba navíc často zasahuje nejen jedinou bytost, ale i celý její

rod (vzpomeňme biblického výroku „do třetího a čtvrtého pokolení“): i proto jsou kletby v *Kytici* tolik hroživé. Paralela „matka (a její děti)“ – „vlast (a její děti)“ je totiž jednou z velmi exponovaných složek sémantické výstavby celé sbírky, takže kletby z úst vlastních potomků vyvolávají úvahy víc než pozoruhodné.

III. Neb takto v knihách osudu je psáno...

Svět, v němž se odehrávají lidské příběhy, v němž každý člověk více či méně úspěšně (nebo neúspěšně) realizuje svůj úděl a úkol, v němž se lidé často provinují, přestupují řád a platí za to (nebo zatím ještě neplatí), svět, v němž se vše v dobré obrátí – nebo také ne. To je svět Erbenových balad. Osobní lidská dramata, mající většinou rozměr antické tragédie. Závěrečná *Věštkyň* je však jiná.

Nemůžeme se ovšem na tomto místě věnovat specifičnosti *Věštkyň*, její vnitřní sémantické výstavbě ani otázkám hlubšího smyslu tohoto textu v souvislostech celé *Kytice*. Nastíníme jen několik málo poznámek směřujících k tématu řeči a komunikace.

Na rozdíl od předchozích básní má text *Věštkyň* výrazně apelový charakter. Je v něm jasně nastolena – a v průběhu celého textu dodržována – komunikační perspektiva „JÁ (žena)“ – „VY“. Věštkyň se obrací k národu a „káže“, zjevuje mu principy fungování veškerenstva, vykládá univerzální zákony kosmického řádu, jimž se podřizují i osudy národa a v jejich rámci též osudy každého z lidí. Jsou jí vložena do úst dávná proroctví o perspektivách české země. Po prokletích, tragédiích a vinách přináší útěchu: *Když oko vaše slzou se zaleje,/ když na vás těžký padne čas,/ tehda přináším větvici naděje,/ tu se můj věští ozve hlas.* (Kytice, s. 107)

Věští hlas zjevuje, *co stojí psáno* (metafora osudu jako knihy, toho, co stojí psáno, je ve *Věstkyni* velmi frekventovaná). Žena-věštkyň propůjčuje hlas vyšší moudrosti, přicházející z jiného světa: *z nebeť přichází věští duch* (Kytice, s. 107); ona je jen prostřednicí. Protéká jí proud vesmírného poznání, ducha, jehož „vanutí“ se vtělilo do hlasu: do hlasu ženy a do jejích slov. Znovu se vrací a vrcholí zde téma mužského a ženského principu, téma smyslu-Logu a (mateřského) jazyka. Jedině jejich prolnutím může člověk vyslovit řád světa.

PRAMEN

ERBEN, Karel Jaromír

1949 *Kytice* (Praha: Orbis)

AUSTIN, John Langshaw

2000 *Jak udělat něco slovy* (Praha: Filosofía)

JACOBI, Jolande

1992 *Psychologie C. G. Junga* (Praha: Psychoanalytické nakladatelství)

JAKOBSON, Roman

1995 „Poznámky k dílu Erbenovu“, in *Poetická funkce* (Praha: H&H), s. 500–530

JANÁČKOVÁ, Jaroslava

1969 „Erbenova Kytice v ohlasu“, *Acta Universitatis Carolinae – Philologica* 4–5, Slavica Pragensia XI, 1969, s. 179–190

NEUBAUER, Zdeněk

1999 „Chvála mateřštiny – lingvistický exkurs“, in I. M. Havel – Martin Palouš – Z. N.: *Svatojánský výlet* (Praha: Malvern)

OTRUBA, Mojmír

1994 „Kreace mýtu poezii. Erbenova balada Vrba“, in *Znaky a hodnoty* (Praha: Čs. spisovatel), s. 125–147

STORCHOVÁ, Barbara

2000 *Žena v Erbenově Kytici* (Praha: FF UK, diplomová práce)